

ԱՐԱԳԻԸ ՀԱՅՈՑ ԱՎԱՆԴԱԶԸՈՒՅՅՆԵՐՈՒՄ

Թռչուններն ու դրանց խորհրդանիշ-կերպարները ուղեկցել են մարդուն դարերի խորքից և իրենց ուրույն տեղն են գտել նրա ամենատարբեր պատկերացումներում, կրոնաառասպելական հայացքներում և որպես արդյունք այս ամենի՝ ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության մեջ: Համաշխարհային բանահյուսության և առասպելական մտածողության մեջ թռչունները հանդես են գալիս իբրև այդ համակարգերի անբաժան ու անփոխարինելի միավորներ:

Գերակշռող դեպքերում առաջին պլան է մղվում նրանց՝ վերնի, բարձրի հետ առնչվելու հատկանիշը, և իբրև այդպիսին՝ նրանք խորհրդանշում են վերին, աստվածային էությունը: Միայն այդ հատկանիշն էլ բավական է, որ թռչունները դարեր ի վեր մնային մարդու հայեցողության կենտրոնում և իրենց ուրույն տեղը գտնեին նրա աշխարհընկալման բոլոր փուլերում (տոտեմիզմ, անիմիզմ և այլն): Սակայն կան որոշ թռչուններ, որոնք պաշտամունքի են արժանացել իրենց մեկ այլ հատկանիշով ևս: Դրանք այն չվող թռչուններն են, որոնք իրենց վերադարձով ավետել են գարնան գալուստը:

Հայ շինականի համար տարվա ամենաբաղձալի եղանակը ավետող թռչունների (արագիլ, ծիծեռնակ, սարյակ, կռունկ, սոխակ) պաշտամունքի հիմքերը պետք է փնտրել մեր երկրի կլիմայական առանձնահատկությունների մեջ: Հայաստանի կլիման, ինչպես գիտենք, առանձնանում է երկարատև ձմեռով և կարճատև տաք եղանակներով: Գարունը՝ որպես երկրագործական աշխատանքներն սկսելու եղանակ, նաև բնության ու կյանքի զարթոնքի ժամանակն է: Ուշագրավ մի հայրենում հայ գյուղացին իր սերն ու հրճվանքն է արտահայտում «Գարնան հավքերի» նկատմամբ՝ առանց նրանց առանձնացնելու: Եթե թռչունը գարունն է ավետում, ուրեմն նրա «Չայնն անուշ է, քանց ամենուն».

Ան առաւոտուն լուսուն
Չայնըն գայ գարնան ձագերուն.
Ա՛յ իմ փոքրիկ ձագեր,
Չայն անուշ է քանձ ամենուն:¹¹

Այնուամենայնիվ, չափազանցրած չենք լինի, եթե նշենք, որ հայի համար գարնան պատգամաբերների շարքում առավել մեծ սիրո և պաշտամունքի առարկա է եղել հատկապես արագիլը: Գր. Ղափանցյանն Արա Գեղեցիկի պաշտամունքին նվիրված աշխատության մեջ հայտնել է այն տեսակետը, որ թռչնի անվան առաջին հատվածը ժողովրդական կեղծ ստուգաբանությամբ կարող էր կապված լինել Արայի անվան հետ: Նա համամիտ է Սազգյանի և Քարստի տեսակետին, ովքեր բառը կապակցում են շումերական *azik-gilim* բառի հետ, որ նշանակում է

¹ Մնացականյան Աս., *Հայրեններ, Եր., 1995, էջ 156:*

«բարձրասրունք մի թռչուն»²: Ղափանցյանը գտնում է, որ «Արայի մեծ ժողովրդականության պատճառով շումերական այդ փոխառությունը (arigil) ձևով կարող էր Volksetymologie –ի ենթարկվել՝ կապվելով Արայի հետ, ինչպես արել են Արարատյան դաշտի հետ»³: Գիտնականը բերում է իր տեսակետը ապացուցող մի շարք ծանրակշիռ հիմնավորումներ: Դրանցից է արագիլին «գարնան ախպեր» անվանելը:

Համաշխարհային առասպելաբանության մեջ կարելի է առանձնացնել բազմաթիվ թռչուններ, որոնք հանդես են գալիս իբրև տարբեր աստվածությունների ուղեկիցներ կամ խորհրդանիշներ: Հունական դիցաշխարհում Ապոլոնի ուղեկիցներն էին կարապն ու ագռավը, Ափրոդիտեինը՝ աղավնիները:

Արագիլը Հերայի՝ հին հունական դիցարանի պտղաբերության հովանավոր դիցուհու ուղեկիցն է, իսկ հռոմեական դիցարանում՝ Յունոնայի՝ ընտանեկան օջախի և մայրության հովանավոր աստվածուհու խորհրդանիշը: Հայոց դիցարանում Արայի (իսմ՝ գարնան) ուղեկիցը, «ախպերը» արագիլն է, որը եվրոպացիների, ինչպես և հայերի մոտ սերունդների բազմացման սիմվոլիզացիան է, ինչպես շումերների մոտ՝ ձուկը: Եվրոպացիների հավատալիքների համաձայն՝ արագիլը նպաստում է, որ ջուրը նորածին երեխաներ բերի, կամ ինքն է կտցով բերում⁴:

Մեր կարծիքով, արագիլը պտղաբերություն է խորհրդանշում հենց ձկնեղջյուրով սնվելու, ջրի հետ առնչվելու հատկանիշի շնորհիվ: Բացի այդ, ինչպես մեծ քիթ կամ կտուց ունեցող ցանկացած կենդանի կամ թռչուն, արագիլը ինքնաբերաբար կապվում է առնական մեծ ուժի և պտղաբերության հետ: Եվրոպական հոգեվերլուծաբանությունը արագիլի կտուցը դիտում է իբրև ֆալոսի խորհրդանիշ, իբրև սերունդների աղբյուր: Այս առումով ուշագրավ է հայոց Արա և սլավոնական Կր(Крыж) աստվածությունների զուգադրումը: Սլավոնների մոտ նա (Արան) Կրыж էր, այսինքն՝ կատաղի, մինչև իսկ առնական սեռական գծերով⁵: Իբրև պտղաբերության հովանավոր աստծո ուղեկից և կյանքի հարատևության նախանձախնդիր՝ արագիլը հայ ժողովրդական առակներից մեկում հակադրվում է տատրակին, որը զուգընկերոջ մահից հետո հրաժարվում է նոր կապերից: Արագիլի խորհրդանիշկերպարի միջոցով առակը խրատում է. «Մարդի՛կ, սիրե՛ք մաքրությունն ու ողջամտությունը և ամուսնացե՛ք որդեճության և ոչ թե անառակության նպատակով»⁶:

Կարծում ենք՝ այս առումով հաստուկ հիշատակության է արժանի «արագիլ» բառի ստուգաբանություններից մեկը, որը, զիտական որևէ հիմքից զուրկ լինելով, այնուամենայնիվ ճշգրտորեն բնութագրում է այս թռչնին՝ իբրև պարկեշտության և հավատարմության խորհրդանիշի: Խոսքը Հյունքյարպեյենտյանի

² Աճառյան Հր., Արևատական բառարան, հ. Ա, Եր., 1971, էջ 292:

³ Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., 1945, էջ 141:

⁴ Նույնը:

⁵ Նույն տեղում, էջ 143:

⁶ Март Н. Сборники притч Вардана, т. 1, стр. 415.

ստուգաբանության մասին է, որի համաձայն՝ «արագիլ» բառը կապվում է առաքինի արմատի հետ⁷:

Արագիլների առաքինության վկայություններ կան ժողովրդական զրույցներում: Ահա դրանցից մեկը. «Եղև ի վանքն ի Խլաթայ ծովուն եզերն, ուր արագիլ բոյն եղիր: Չարդ ի ներս ձու էրած յայն ժամն որ արագիլն չէր ի մօտ. նա զհետ իւրոյն թխսեաց և ձագ եհան. արու ետես և խռովեցաւ. գնաց և եբեր 200 սպիտակ արագիլ և մին սև և որպէս թէ ասել. Ջայս ինչ ես արարեալ. ապա ի վերայ եկեալ սպանին, և ծայր-ծայր ցրուեցին զինքն և զբոյն իւր, և զարուն առեալ գնացին»⁸:

Վանական վարդապետի՝ 13-րդ դարում գրի առած այս զրույցում թե՛ անմեղ սպանված արագիլը, թե՛ նրանցից վրեժ լուծողները դառնում են իրենց իսկ առաքինության գոհերը:

Եվրոպական քրիստոնեական ավանդությունները մեկում ևս արագիլը դիտվել է իբրև անարատության, զգաստության ու առաքինության խորհրդանիշ՝ հակառակ նրան, որ Աստվածաշունչը բոլոր քայլող թռչուններին դասել է անմաքուր էակների շարքը:

Այլշանի հավաստմամբ՝ արագիլի ձուն իսլամական մզկիթներում իբրև զարդ է կախվել: Օձերով սնվելու իր հատկության շնորհիվ արագիլը քրիստոնեական հավատքում ընդունվել է իբրև օձ-սատանային հաղթող Քրիստոսի խորհրդանիշ:

Արագիլի և օձի հակամարտության մոտիվը լայն տարածում է գտել հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Ասացվածքներում («Օձի գերեզմանը լազլազի փորն է»⁹, «Օձի փուշը լազլազը կմարսի»)¹⁰, անեծքներում («Օձ ու լազլազ դառնակ, իրար խեղդիկ»¹¹), հեքիաթներում¹², քնարական երգերում օձն ու լազլազը իրար ոխերիմ թշնամիներ են, որոնց պայքարը երկնքի ու ստորերկրյայքի, կյանքի ու մահվան հավերժական գոտեմարտն է, որտեղ հաղթողը մշտապես կյանքն է:

Վանական վարդապետը անմեղ սպանված արագիլի զրույցը այսպես է եզրափակում. «Թէ որ թռչնոց ալ հարություն ըլլար, վարձք կառնուր այս անպարտ մեռածն ալ Չարին խարդախությամբ»¹³:

Գր. Ղափանցյանը փորձում է ապացուցել, որ վերոհիշյալ զրույցում կարող էր լինել նաև սպանված արագիլի հարություն առնելու մոտիվը, որը, ըստ գիտնականի, չի պահպանվել: Մեր կարծիքով, այդ մոտիվը կարող էր կրճատել ինքը՝ Վանական վարդապետը՝ նույն միտումով, ինչով Խորենացին Արայի

⁷ Աճառյան Հր., Արմատական բառարան, Եր., 1971:

⁸ Այլշան Ղ., Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 211:

⁹ Ղանալանյան Ա., Առածանի, Եր., 1960, էջ 206:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 219:

¹¹ Հարությունյան Ս., Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ, Եր., 1975, էջ 218:

¹² Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. XI, Եր., 1980, էջ 318:

¹³ Այլշան Ղ., Հին հավատք, էջ 212:

հարության մոտիվը անվանում էր առասպել, այսինքն՝ հորինվածք: Ղափանցյանը նույնիսկ հույս է հայտնում, որ այդ կորսված մոտիվը երբևիցե կգտնվի¹⁴:

Մեր ունեցած տվյալների համաձայն՝ վերջինս դեռ չի գտնվել, սակայն կան այլ առասպելներ, որոնք արագիլի հարության ուղղակի վկայություններ են: Դրանց համաձայն՝ արագիլներն իրենց երկրում մարդ են: Երբ մոտենում է չվելու ժամանակը, նրանք գալիս են գետի մոտ, լողանում ջրերում, թռչնի փետուրներ հագնում և ճանապարհ ընկնում դեպի մեր երկիրը:

Վերադարձի ժամանակ նրանք հավաքվում են մի բարձր սարի մոտ, մատաղ անում Աստծուն, լողանում գետում և նորից մարդ դառնալով՝ գնում իրենց երկիրը: Արագիլն ամեն տարի խեղդում է իր ձագերից մեկին՝ Աստծուն մատաղ անելու համար¹⁵:

Հաջորդ առասպելում, որն ըստ էության նախորդի շարունակությունն է, ներկայացվում է, թե ինչպես մի կին լվացվելիս ապարանջանը թողնում է աղբյուրի մոտ, վերադառնում է լվացվելու, բայց ապարանջանը այլևս չի գտնում: Ընկնում է երկրեերկիր, հանդիպում է հերկ անող մի գյուղացու: Մա մտերմաբար խոսում է կնոջ հետ: Պարզվում է, որ նա կնոջ բակի ծառին բույն ունեցող արագիլն է, որ, հասնելով արագիլների երկիրը, նորից հողագործ է դարձել, ապարանջանն էլ ինքն է վերցրել, որ ուրիշները չգողանան, և թաքցրել է բնի տակ¹⁶:

Ս. Հարությունյանի հավաստմամբ՝ «Այս առասպելը բնույթով ու նախահիմքով մերձեցնում է մեռնող-հառնողի առասպելային»: Այդ են վկայում իրար հակադրված երկու տարբեր աշխարհները («իրենց երկիրը» և «մեր երկիրը»), որոնք իրարից բաժանվում են գետով: Հին հունական հավատալիքներում հայտնի է Ստիքս գետը, որը մեռյալների աշխարհը բաժանում էր ողջերի աշխարհից:

Խոսուն է նաև առասպելների ժամանակային հատկանիշը՝ չվելու ժամանակը, որն ուղղակիորեն կապվում է գարնան՝ հողագործական աշխատանքներն սկսելու ժամանակի հետ¹⁷: Հիշենք հայտնի ասացվածքը՝ «Մարտի իննին՝ լազլազը բնին»¹⁸, որի համաձայն՝ արագիլները վերադառնում են գարնան ամենաերկար օրը. մարտի 21-ը (նոր տոմարով) գարնանային գիշերահավասարի օրն է: Արագիլը հեռանալով իր հետ է տանում նաև երկիրն ու հողը ջերմացնող արևը: Ինչպես նկատել է Ս. Հարությունյանը, առասպելում դա կլոր, օղակաձև ապարանջանն է, որը որոնելու նպատակով Արևամայրը կամ Երկնային տիրուհին հասնում է մինչև «այս աշխարհը» և վերադառնում¹⁹: Արագիլը՝ իբրև արևի խորհրդանիշ, հանդես է գալիս նաև հանելուկներում. «Երկու օսկի լայլակ//Առավոտման զանգեր տվին, ընցան ծովու վրեն, //Իրիկուն վերջացան», «Խավքում ընցավ էրկընուց,

¹⁴ Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., 1945, էջ 143:

¹⁵ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 366:

¹⁶ Նույնը:

¹⁷ Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, 2000, էջ 302:

¹⁸ Ղանալանյան Ա., Առածանի, էջ 241:

¹⁹ Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, էջ 305:

//Ոսկի լական կեր կտուց»²⁰: Հայ ժողովրդական երգերից մեկում բնության, բուսականության մահը բացատրվում է արագիլի հեռացումով.

Արագիլ, երբ դու գընացիր,
Դուն մեր ծառեն երբ գնացիր,
Զուլումաթ հովար արին,
Օրծողուն ծրղկներս չորացուցին:

Մի թե սա նույն Պերսեփոնեի հեռացումը չէ, ինչի պատճառով սաստիկ թախծելով՝ Դեմետրա- բնությունն սկսում է թոշնել ու չորանալ:

Արագիլը՝ իբրև մեռնող-հարություն առնող աստվածություն, առնչվում է անդրաշխարհին և կապող օղակ է երկու աշխարհների միջև: Առասպելներից մեկում Օշական գյուղում մի քարի վրա ժամանակին արագիլի բույն է եղել, ուր ապրել է մայր արագիլն իր ձագերով: Մոտակա տան բնակիչները սպանել են արագիլին ու քանդել բույնը:

Դրա համար էլ այդ գերդաստանը համազրուդացիներից ստացել է «Լագլագ ուտողանք» մականունը: Գյուղացիք խորշել են նրանցից և չեն խոսել հետները: Ասում են, թե այս քարի տակ է թաղված Մորիկ հայագգի կայսեր մայրը²¹:

Հավատալով, որ այս առասպելում բացահայտ տոտեմիզմի հետքեր կան պահպանված (սրբազան կենդանուն սպանելու, նրա միսը ուտելու արգելք), այնուամենայնիվ, հատուկ ուշադրություն դարձնենք առասպելի վերջին հատվածին, որը կարծես առանձնացած է ընդհանուր համատեքստից: Խոսքը Լագլագի քարի տակ գերեզմանի առկայության մասին է:

Արագիլը՝ իբրև թոշուն, սերտորեն առնչվում է հոգու գաղափարին: Մեռյալի հոգու թոշնի վերածվելու բազմաթիվ վկայություններ կան ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային բանահյուսության մեջ: Լագլագու քարի՝ գերեզմանի վրա գտնվելը և այդ քարին բույն դրած թոշունների պաշտամունքը, մեր կարծիքով, նախնիների պաշտամունքի վերապրուկ է: Նախնիները այս առասպելում վերադարձել են արագիլի կերպարանքով և պաշտպանում են իրենց պաշտող և սրբազան արգելքները չխախտող մարդու օջախն ամեն տեսակ աղետներից: Ռուսների, լեհերի հավատալիքների համաձայն՝ արագիլը հրդեհից ու կայծակից պաշտպանում է այն տունը, որի կտուրին բույն է հյուսել: Հայերիս հավատալիքների համաձայն՝ տարին խոստումնալից ու բարեբեր կլինի այն գյուղացու համար, ում տան երդիկին կամ մերձակա ծառին բույն կհյուսեր լագլագը:

Արագիլ, մեզի իջիր,
Դուն, արագիլ, մեր տուն իջիր,
Մեր հացի ծառին բունիք,
Դու մեր սիրուն:

Համաշխարհային առասպելաբանության մեջ արագիլի գործառնությունները գրեթե նույնն են: «Արագիլը մի շարք ավանդույթներում խորհրդանշում է առատություն, պտղաբերություն, երկարակեցություն, մայրական զգացմունքներ (և միա-

²⁰ Հարությունյան Ս., Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 9, 11:

²¹ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, էջ 13:

ժամանակ որդիական սեր), բարի բախտ և երեխաների ծնունդ է կանխագուշակում»²²:

Այսպիսով, արագիլը հայ առասպելաբանության և բանահյուսության մեջ մարմնավորում է մի շարք խորհրդանիշ-կերպարներ, որոնք ինքնատիպ կերպով փոխկապակցված են: Իբրև գարնան ավետաբեր, գարնան ախպեր՝ Արայի օգնականն է և ուղեկիցը: Այդ նույն գործառույթով նաև կապող օղակ է այսրաշխարհի և անդրաշխարհի միջև: Իբրև թռչող արարած՝ առնչվում է հոգու թռչնակերպ ընկալմանն ու նախնիների պաշտամունքին: Իբրև երկար կտուցով թռչուն՝ մարմնավորում է առնական սեռական ուժը, բեղմնավորությունն ու որդեծնությունը, որով ևս առնչվում է Արային: Իբրև օձասպան՝ առնչվում է Հիսուսի կերպարին և որպես արդյունք այս ամենի՝ սերտորեն կապված է մեռնող և հարություն առնող բնության պաշտամունքին:

АИСТ В АРМЯНСКИХ ПРЕДАНИЯХ

___ *Резюме* ___

___ *А. Погосян* ___

Разнообразна и ценна роль перелётных птиц в мифологическом мышлении и фольклоре армянского народа. Аист исполняет в них разные функции, которые особенным образом взаимосвязаны: он - вестник весны, «брат весны», является помощником Ара Гегадика, хранителем полей. Он является связующим звеном между этим и потусторонним миром. Как птица с большим клювом, аист олицетворяет мужскую силу, деторождение и плодородие. Как известно, и эти восприятия отражаются культ Ара. Как змееубийца, он связывается с Иисусом и в результате относится к культу умирающей и воскресающей природы.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Պողոսյան Արաքսյա Հովհաննեսի – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի ասպիրանտ, Գյումրու «Ճոտոն» վարժարան,
E-mail: araqsy.poghosyan.77@mail.ru

²² Мифы народов мира, т. 2, М., 1988, стр. 348.